

تاریخ منظوم اسلام

ع. روحبخشان*

ظفرنامه، حمدالله مستوفی، زیر نظر مهدی مدائنی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سه جلد؛ ج ۱، احوال رسول الله (ص)، مقدمه و تصحیح و توضیح مهدی مدائنی، ۱۳۸۰، شصت و هشت + ۵۳۹ ص؛ ج ۲، خلفای راشدین، مقدمه و تصحیح و توضیح پروین باقری اهرنجانی، ۱۳۸۰، بیست و هشت + ۶۴۲ ص؛ ج ۳، دولت خلفای بنی عباس و بنی فاطمه، تصحیح و توضیح و مقدمه منصوره شریفزاده، ۱۳۸۴، چهل و هفت + ۳۵۵ ص.

یکی از نویسندگان و سرایندگان فعال و پرکار تاریخ ادب فارسی و فرهنگ ایرانی حمدالله مستوفی قزوینی است که از احوال او اطلاع چندانی در دست نیست، جز این که ظاهراً در حدود سال ۶۸۰ ق، زاده شده و تا سال ۷۳۶ ق، زنده بوده است. برخی از محققان زمان درگذشت او را بعد از سال ۷۴۰ می دانند. یعنی که در نیمه دوم قرن هفتم و نیمه اول قرن هشتم می زیسته است. در عوض می دانیم که در طی عمر پر بار خود آثار گرانقدری در زمینه تاریخ و جغرافیا پدید آورده است، که از آن جمله اند: (۱) تاریخ گزیده که ظاهراً ملخصی است از جامع التواریخ رشیدی؛ (۲) نزهة القلوب در فن جغرافیا؛ (۳) ظفرنامه، که مثنوی مفصلی در تاریخ دوره اسلامی است، و موضوع گزارش در این نوشته.

حمدالله مستوفی، چنان که خود تصریح کرده است، این منظومه را با «التجا و

*. منتقد و پژوهشگر.

استمداد از روح فردوسی» و به سائقه اعتقاد به کار عظیم او به نظم در آورده است و «بر اثر ممارست به نوعی تقارن اندیشگی با او رسیده است». (ج ۱، «مقدمه»، ص یازده)، هر چند که «به لحاظ زبان و قدرت بیان و شیوایی سخن و صنعت شعری و پرداختن کلام جزیل و متین در حد و اندازه قیاس با مقتدای خود... نیست». (همان، ص هجده). ظفرنامه متضمن سه «قسم» یا بخش است:

۱) قسم اسلامی، مشتمل بر تاریخ زندگانی حضرت محمد (ص) و خلفای راشدین تا انقراض بنی عباس که متضمن بیست و پنج هزار بیت است؛

۲) قسم احکامی، یعنی حکومتی، که در تاریخ دوره‌های سلطنت سلسله‌های سلاطین ایران است (متضمن بیست هزار بیت)؛

۳) قسم سلطانی، تاریخ دوره حکومت مغول و ایلخانان تا سال ۷۳۵ (متضمن سی هزار بیت). به این ترتیب جمع ابیات منظومه در حدود هفتاد و پنج هزار بیت است. اهمیت ظفرنامه چندان است که اولاً از همان روزگار شُرایش آن «ذیل»هایی بر آن افزوده شده است، و ثانیاً از سالها پیش مورد توجه محققان قرار گرفته و صورتهای تصحیح شده‌ای از آن - مثلاً توسط مرحوم مجتبی مینوی - تهیه و ارائه شده است، که نسخه حاضر، تازه‌ترین آنهاست.

از اینها گذشته، ارزش عمده ظفرنامه در این است که سراینده آن در طی پانزده سال، منظومه خود را براساس منابع معتبر تاریخی شناخته شده فراهم آورده است، همچون تاریخ الرسل و الملوك معروف به تاریخ طبری، معارف و عیون الاخبار ابن قتیبه دینوری، چند کتاب از تألیفات حمزه اصفهانی، اُسدالغابه فی معرفة الصحابه و الکامل فی التاریخ و اللباب فی تهذیب الانساب از تألیفات عزالدین ابن اثیر، آثار وهب بن مُتبه صنعانی... که خود حمدالله مستوفی تصریحاً از آنها نام برده است.

آنچه تاکنون چاپ شده است، شامل سه بخش است: زندگانی پیامبر اسلام (ص) و خاندان نبوت که در آن عمدتاً از سیره‌النبی بهره گرفته شده است. در همین بخش، حمدالله مستوفی به سبب ارادتی که به حضرت علی (ع) داشته است، به تفصیل از زندگی و کارهای آن حضرت یاد کرده است. او حضرت علی را با القابی همچون ابن عم رسول الله، ولی خداوند، جفت بتول، سر اولیا، صاحب ذوالفقار... ستوده است.

بخش دوم این مجموعه از رحلت پیامبر اسلام (ص) آغاز می‌شود و تا بر آمدن بنی عباس و برافتادن بنی امیه ادامه دارد. مضمون عمده در این بخش تاختن اعراب به

سواد (عراق) و ستمکاری‌های امویان و مبارزات آشکار و پنهان اولاد علی (ع) و عباس بن عبدالمطلب با آنان است.

بخش سوم در گزارش چگونگی برآمدن بنی‌عباس و خلافت یانصد و بیست و چهار ساله آنان، و دوره خلافت فاطمیان در مصر و شام و مغرب است که در این کتاب غالباً به نام اسماعیلیان از آنها یاد شده است.

در هر مورد جزئیات زندگی و فعالیتهای شخص مورد بحث ذکر شده، و حوادثی که به روزگار او در مرکز خلافت و سرزمین‌های اسلامی روی داده‌اند، به شعر در آمده است.

حمدالله مستوفی، شاعر و مورّخی حقیقت‌بین و حقیقت‌جو بوده، و آنچه را که دریافته بوده و می‌دانسته، با شهامت و فارغ از تذبذب بیان کرده است، و نیک و بد رفتار خلفا و فرمانروایان را، بدون ملاحظه، به دقت و تفصیل شرح داده است.

اما ظفرنامه از وجهی دیگر هم ارزش و اعتبار دارد، و آن ارزش لغوی (مفردات، ترکیبها، کاربردها) و ادبی است که البته بر اثر ممارست در شاهنامه فردوسی تا اندازه‌ای تحت تأثیر آن است. نهایت این که حمدالله مستوفی کلمات و ترکیبات و تشبیهات و استعارات رایج در زبان فارسی قرن‌های چهارم و پنجم را به نحوی استادانه و جا افتاده به کار برده، و به این ترتیب به بقای آن گنجینه ارزشمند و پر مایه کمک کرده است.

کوشش گروه مصححان و ویراستان این تألیف ارجمند و پرفایده در خور سپاسگزاری است، علی‌الخصوص که هر جلد را با انواع فهرست‌های ضروری و سودمند تکمیل کرده‌اند.